

Kur'an-ı Kerim'deki Mümin Tiplerini Çerçevesinde İslami Dindarlık Ölçeği Oluşturma Üzerine Teorik Yaklaşım¹

Naci KULA²

Kur'an-ı Kerim'deki Mümin Tiplerini Çerçevesinde İslami Dindarlık Ölçeği Oluşturma Üzerine Teorik Yaklaşım

Özet ► Ülkemizdeki Din psikolojisi çalışmalarında kullanılan dindarlık ölçekleri, daha çok batıda geliştirilmiş olan ölçeklerin Türkçeye uyarlanıp, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılarak oluşturulmasına dayanmaktadır. Kendi inanç ve değerlerimize yönelik geliştirilmiş, yaygın şekilde kullanılabilir bir dindarlık ölçeği bulunmamaktadır. İslami dindarlık ölçeği oluşturma çabaları Ahmet Onay'ın "Dindarlık Ölçme Çalışmaları" isimli çalışmasında da belirttiği gibi birkaç çalışma çerçevesinde sınırlı soru maddeleri ile gerçekleştirilmiştir.

Ülkemizde İslami dindarlığı ölçme çalışmalarını gerçekleştirirken ölçek geliştirme ilk yapılması gereken adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, 'İslami dindarlık ölçeği geliştirirken hangi kriterleri dikkate almak gerekecektir?' sorusu da önem kazanmaktadır. Bu konuda yapılacak her çalışma mesafe kat etme açısından anlamlı olacaktır. Biz bu çalışmada Kur'an-ı Kerim'de iman eden bireye ilişkin yapılan tiplerin ve bunların özelliklerinin İslami dindarlık ölçeği oluşturmada dikkate alınması üzerinde duracağız. Zira Kur'an-ı Kerim'de belirtilen Mümin, Müslüman, Muhsin, Muhlis, Muttaki, Mütevekkil, Salih, Sadık Sabir, Şakir, Zakir şeklinde ifade edilen ve iman eden bireye ilişkin olarak oluşan bu kategorizasyonun, İslami dindarlık tanımlaması açısından önemli ölçüde kapsayıcı olabileceği gözlenebilir. Ve bu tiplerin çerçevesinde gerçekleştirilen davranışların da bireyin dindarlığındaki farklı boyutları ifade edici bir özellik taşıdığı söylenebilir. Bu nedenle bu çalışmada, İslami dindarlık ölçeği geliştirirken yukarıda belirttiğimiz Kur'an'da yer alan mümin tiplerini ve buna ilişkin davranış özelliklerinin kriter olarak ele alınması ile hem Müslüman tanımlamasında daha geniş özellikleri taşıyan hem de kendi içinde gerçekleşen davranışlarla çok boyutlu dindarlık özelliğini barındırabilen bir ölçek oluşturma imkanı sağlanabilir.

Anahtar Kavramlar: Dindarlık, Kur'an, Mümin, Tipleme, Ölçek

¹ Bu çalışma, 1-3 Temmuz 2011 tarihinde Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat fakültesinde düzenlenen 3. Din psikolojisi Koordinasyon toplantısında sunulan tebliğin makaleye dönüştürülmüş şeklidir.

² Yard. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Öğretim Üyesi.

A Theoretical Approach Towards The Construction of Islamic Piety Scale Based on Believer Characterizations In The Quran

Abstract ▶ The scales used for the studies on psychology of religion in Turkey, depend more on the scales developed in the west and then are adapted in Turkey following the reliability and validity tests. There is not any piety (religiousness) scale developed in Turkey which is suitable to our belief and value system. The attempts to construct Islamic piety scales, as indicated by Ahmet Onay in his study called “the Works to evaluate the piety”, have been limited to only a few number of topics.

In our country, the first step while making studies on evaluating the islamic piety should be developing scales. At that point, the important problem is the criteria which must be taken into consideration for constructing Islamic piety scales. This study focuses on taking the characterizations and characteristics of in Quran of the believer into consideration while constructing Islamic piety measurement scales. The characterization in the Quran constructed with varying definitions attributed to the Islamic believer such as Mümin, Müslüman, Muhsin, Muhlis, Muttaki, Mütevekkil, Salih, Sadık, Sabir, Şakir, Zakir do not only encompass the individual's piety with various facets but also define various Islamic piety dimensions. While developing islamic piety scales, the above-stated characterizations provide a wider definition for the notion of the muslim believer and help to construct more dimensional piety scales for measurement.

Key Words: Religiosity, Qur'an, Beliver, Typology, Measurement Scale

Giriş

Bireyin din ile kurduğu bağ sonucu gerçekleşen dindarlık, yaşama ve hissetme bakımından bireysel, tezahürleri açısından da sosyal bir olgudur.³ Başka bir ifade ile bireysellik yönüyle öznel bir karaktere sahip olan dindarlık, sosyal yansımaları bakımından nesnel ve gözlenebilir bir özelliğe sahiptir.⁴

Dindarlık, bireyin hem formel ibadetlerinde hem de bütün davranışlarında sergilediği öznel bir kulluk göstergesidir. Ancak dindarlığın öznelliği, bu kulluk

³ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisine Giriş*, Dem Yay. İstanbul 2010, ss. 31-32.

⁴ Kemalettin Taş, “Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed.: Ünver Günay ve Celalettin Çelik, Karahan Kitabevi, Adana 2006, s.175; Ahmet Onay, *Dindarlık Etkileşim ve Değişim*, Dem Yayınları, İstanbul 2004, s.194.

derecesinin empirik ölçütlerle tespitinde pek çok zorluğu da beraberinde getirmektedir.⁵ Çünkü dindarlıkta kutsalla kurulan içsel bir ilişki söz konusudur. Bir dini bağlılık düzeyi olarak dindarlık, hiç kuşkusuz kaçınılmaz bir şekilde öznedir ve bu haliyle de oldukça özgül ve kişisel bir “hal” dir. Dolayısıyla öznel yönüyle empirik ölçütlerle dindarlığı tespit etmek pek kolay olamamaktadır.⁶ Aynı zamanda din bilimlerinde *din* ve *dindarlık* kavramlarının farklı şekillerde tanımlanması, genel geçer ortak bir tanım yapmanın pek mümkün gözükmemesi;⁷ dindarlığın tek biçimli, değişmez bir durum olmaması; kişi ve gruplara göre değişen dinamik bir yapı arz etmesi ve dindarlığı belirleyen yaş, cinsiyet gibi farklı bazı faktörlerin olması,⁸ dindarlığın empirik ölçütlerle tespitinde karşılaşılabilecek önemli zorluklar arasında zikredilebilir. Bununla birlikte dindarlığın ölçülmesi çalışmaları batıda 1940’li yıllarda başlamış⁹ ve bu çalışmaları 1960’lı yıllardan itibaren ileri ölçüm tekniklerinin kullanıldığı alan araştırmaları izlemiştir.¹⁰ Ülkemizdeki din psikolojisi çalışmalarında kullanılan dindarlık ölçekleri de daha çok batıda geliştirilmiş olan ölçeklerin Türkçeye uyarlanıp geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılarak oluşturulmasına dayandırılmıştır.¹¹ Kendi inanç ve de-

⁵ Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c.18, sayı: 2, Bursa 2009, ss. 2-3.

⁶ Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yay., İstanbul 2004, s. 61.

⁷ Bk. Hökelekli, a.g.e., 2010, s. 37.; Recep Yaparel, *Yirmi- Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1987, s. 401. vd.; Asım Yapıcı, “Dini Yaşayışın Farklı görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık” *Çukurova Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c.2, sayı: 2, Adana 2002, ss. 76-77; Ali Ulvi Mehmedoğlu, “Dindarlığın Peşinde: Din Psikolojisinde Araştırma, Ölçme ve Yorumlama Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 19, sayı: 5, 2006, ss.468-469.

⁸ Bk. Hökelekli, a.g.e., 2010, s. 44; Kurt, a.g.m., s. 3. vd.

⁹ Batıda kullanılan örnek dindarlık ölçekleri için bk. C. Hill ve Ralph W. Hood, *Measures of Religiosity*, Religious Education Pres 1999.

¹⁰ Onay, a.g.e., s.439; Mehmedoğlu, a.g.e., s. 469.

¹¹ Ülkemizdeki din psikolojisi çalışmalarında batıdaki ölçeklerden Türkçeye uyarlanılarak kullanılan dindarlık ölçeklerine dayalı çalışmalardan örnek için bk. Erdoğan Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1977; Yaparel, a.g.t.; Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, M.Ü. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1996; Murat Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., İzmir 2006; Naci Kula, *Kimlik ve Din*, Ayışığı Yay., İstanbul 2001.

ğerlerimize yönelik geliştirilmiş yaygın şekilde kullanılabilir bir dindarlık ölçeği bulunmamakla birlikte, İslami dindarlık ölçeği oluşturma çabaları birkaç çalışma¹² çerçevesinde sınırlı soru maddeleri ile gerçekleştirilmiştir.

Doğal olarak İslami dindarlığı ölçme çalışmalarını gerçekleştirirken ölçek geliştirme ilk yapılması gereken adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda yapılacak her çalışma mesafe kat etme açısından anlamlı olmakla birlikte ‘İslami dindarlık ölçeği geliştirirken hangi kriterleri dikkate almak gerekecektir?’ sorusu da önem kazanmaktadır. Çünkü ölçme işinde, ölçülecek şeyin tanımı ile birlikte ölçme kriterleri de önemlidir. Zira elde edilen sonuç, dindarlığın tanımına ve esas alınan kriterlere göre değişir. Dolayısıyla “Dindarlık seviyesini belirlemede neler esas alınmalıdır?” sorularına verilecek cevaplar, ölçümden elde edilecek sonuçlarla doğrudan bağlantılıdır. Genel olarak inanan, ibadet eden, dini kitaplar okuyan ve daha başka dini etkinliklere katılanlar dindar sayılmakta, bireylerin bu faaliyetleri gerçekleştirme derecesine göre de dindarlık düzeyleri belirlenmektedir.¹³

Dindarlık, birey tarafından yaşanan dindir; dinin hayata geçirilerek bilfiil yaşanan biçimidir. Dolayısıyla dindarlık, belli bir dinin inanç ve öğretilerinin belli bir zaman ve şartlarda birey veya grup ya da toplum tarafından yaşanmasını ifade etmektedir. Müslüman bir kişinin dindarlığı inandığı İslam’ın günlük hayatındaki önemini ifade edeceğinden ve onun İslam’a inanma ve bağlanma düzeyini göstereceğinden bunu en sağlıklı bir şekilde belirlemede Kuran-ı Kerim’deki inanan insana ilişkin tasvir ve tavsiflerin önemi büyüktür. Zira Allah’a inanan ve onun emirlerini yerine getirmeye çalışan ve O’na ibadet eden dindar bireyi en iyi şekilde anlamada ve tasvir etmede bize yardımcı olacak olan şüphesiz ki İslam’ın kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’dir. Bu nedenle biz, bu çalışmada Kur’an-ı Kerim’de iman eden bireye ilişkin yapılan tiplerin ve bunların özelliklerinin İslami dindarlık ölçeği oluşturmada dikkate alınması üzerinde duracağız. Burada akla şöyle bir soru gelebilir: “Kutsal kitapta belirtilen dindar özellikleri ve tipleri nasıl sağlıklı ve doğru tespit edilecektir? Zira metni, birey kendi bilgi, tecrübe ve dini anlayışı içerisinde anlayabilecektir. Bu, öznel, sübjektif bir anlamayı ortaya koymaz mı?” Bu durum, bir metni anlamada yaşanabilecek bir sorun olmakla birlikte

¹² Bk. Kayhan Mutlu, “Bir Dindarlık Ölçeği, Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 3, sayı: 4, Ekim 1989; Veysel Uysal, “İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sayı: 3-4, Ekim 1995.

¹³ Onay, a.g.e., 2004, s. 440.

bunu en aza indirmede durum tespitinin etkili bir yaklaşım olabileceği söylenebilir. Bir başka ifade ile Kur'an-ı Kerim'de inanan kişinin nasıl özellikler taşıdığını anlatan, durum tespiti yapan ayetler dikkate alındığında inananın görev ve sorumluluklarını anlatan ya da davranışlarını belirten, eylem nitelikli ayetlere nazaran dindar Müslümanı tasvir etme imkânı daha rahat olabilecektir.

Bu itibarla Kur'an-ı Kerimde İsmi fail kalıbında durum belirten¹⁴ Mümin, Müslüman, Muhsin, Muhlis, Muttaki, Mütevekkil, Salih, Sadık, Sabir, Şakir, Zakir şeklindeki iman eden bireye ilişkin bu kategorizasyonun, İslami dindarlık tanımlaması açısından önemli ölçüde kapsayıcı ve bu tiplerin çerçevesinde gerçekleştirilen davranışların da bireyin dindarlığındaki farklı boyutları ifade edici bir özellik taşıdığı söylenebilir. Bu nedenle bu çalışmada, İslami dindarlık ölçeği geliştirirken yukarıda belirttiğimiz Kur'an'da yer alan mümin tipleri ve buna ilişkin davranış özelliklerinin kriter olarak ele alınması ile hem Müslüman tanımlamasında daha geniş özellikleri taşıyan hem de kendi içinde gerçekleşen davranışlarla çok boyutlu dindarlık özelliğini barındırabilen bir ölçek oluşturma imkânı sağlanabileceğini düşünmekteyiz. Bu çerçevede Kur'an'da yer alan ayetleri tespit ettik ve ilgili ayetlerde geçen tasvir edici özellikleri maddeler haline getirerek ölçek geliştirirken hangi özellikler dikkate alınarak soru sorulabileceğini ortaya koymaya çalıştık. Bu noktayı ele almadan önce din, dindarlık, dindarlığı etkileyen faktörler, dindarlık boyutları, dindarlık tipleri ve dindarlığın ölçülmesi konularında kısaca bilgi vermeyi sonra da Kur'an'daki dindar bireyi ifade eden mümin tiplerine ilişkin ayetlerdeki özellikleri gruplandırarak İslami dindarlık ölçeği hazırlamada hangi hususlarda soru hazırlanabileceği üzerinde durmak istiyoruz.

1. İnsan -din ilişkisi, dindarlık ve özellikleri

Dinler tarihi ve antropolojinin verilerine bakıldığında tarihin her döneminde dini olgu ve nesnelere karşılaştığı; dolayısıyla insanoğlunun bir din ile ilişki içinde olduğu görülmektedir. Çünkü dinin bir ilahi bir de insani boyutu olmak üzere iki farklı boyutu bulunmaktadır. Öncelikle din, kendisini tabiatüstü,

¹⁴ Burada ele aldığımız mümin tiplerini belirlerken Kur'an'daki ismi fail kalıbında geçtiği şekliyle genelde toplumda da en çok bilinme ve kullanıma durumunu göz önünde bulundurduk.

insan ötesi, kutsal bir kaynağa ait olarak takdim etmektedir. Bu yönüyle din, insan bilgi ve tecrübesini aşan, "aşkın" bir tabiat ve mahiyet taşımaktadır. Vahyedilmiş bir sistem olarak din, insan ve tabiat ötesi, kendi bağımsız hüviyeti ile varolan bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte, dinin ilâhi kutbu, kendi genel esasları ve düzeni içinde toplumda teşekkül etmiş ve böylece insanî ve kültürel gerçeklik olarak da vücut bulmuştur. Dinî kurumlar, törenler ve ilişkiler, dinin insanî kutbunun toplumsal ve kültürel gerçeklik olarak var olan önemli bir yönüdür. Bireyler bu yönüyle dini, toplumda hazır bir "kültürel miras" olarak bulurlar. Mevcut kültürde tabiatüstü bir kaynağa atfedilen esasların fertler tarafından kabullenilmesi, yaşanması ve uygulanması sonucu ortaya çıkan duygular, düşünceler ve davranışlar vardır. Her müminin psikolojik hayatına birer manevî değer olarak katılan ilâhî esaslar, ferdi ve toplumu etkilemek suretiyle, dinî tecrübe ve davranışın çok çeşitli şekillerine imkân verirler. Ferdin iç derinliğinde canlanarak, şuur ve iradenin konusu ve davranışların kalıcı motivasyonu olarak yapı kazanan insanî dinin bu yönü "sübjektif" bir özellik gösterir.¹⁵

İlahi ve insanî boyutuyla insanın hayatında önemli bir yeri olan din fenomeni üzerinde araştırma yapan sosyal bilimcilerin hemen hemen hepsi, diğer kavramlarda da olduğu gibi bu kavramla ilgili kendi amaçlarına uygun olan tanımları yapmışlardır. Bu da din kavramıyla ilgili ortak bir tarife ulaşmanın güç olduğunu göstermektedir. Dinin tarifinde karşılaşılan güçlükler, dinin mahiyeti, tanımı yapılan kişilik özellikleri, dünya görüşü, meşgul olduğu saha, tarifin yapıldığı dönemin sosyal, siyasî, iktisadî, kültürel özellikleri ve dinin tarifinin nasıl yapılacağına dair belirgin bir tarzın olmaması şeklinde sıralanabilir.¹⁶

Dinle ilgili yapılan tariflerde farklılıklar olmakla birlikte bazı ortak hususlara vurgu yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, din, "insanın insanüstü (aşkın) olduğuna inandığı şeyle bir ilişkisi, bir münasebetidir." İkincisi ise, "insanın kutsal ya da ilahi varlıkla vahiy, hidayet, mistik tecrübe vb. şekillerde karşılaşması ve O'na karşılık vermek için harekete geçmesi"dir.¹⁷

Dinin ortak yönü olarak karşımıza çıkan bu iki hususta insan-din ilişkisi öne çıkmaktadır. Bu noktada insan-din ilişkisinde belirleyici olanın ne olduğu sorusu

¹⁵ Hayati Hökeleli, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara 1998, s. 64.

¹⁶ Yaparel, a.g.t., s. 405.

¹⁷ Hökeleli, a.g.e., 1998, s. 70.

da önem kazanmaktadır. “Bu ilişki, insan merkezli mi, yoksa din merkezli mi veya daha başka bir merkeze göre mi biçimlenmektedir?” soruları dikkatimizi çekmektedir.¹⁸ Bu sorulara verilebilecek cevap, bu üç noktayı ayrı ayrı ele alacak şekilde olabilmektedir. Ancak insan ve çevresiyle birlikte dinin gerçekliğine bağlı karşılıklı bir ilişkiden bahsetmek daha uygun gözükmektedir.¹⁹

İnsan-din ilişkisi insan merkezli bir özellik gösterebilir. Zira ilişkinin biçimini belirleyen insanın duyguları, düşünceleri, istekleri, hedefleri, kişilik özellikleri gibi birçok sayıda insan kaynaklı etken sıralanabilir. Nitekim din, insan yaşamında kendisine bir yer ararken onun bütün donanımlarıyla etkileşim halindedir. İnsanın özellikle duygusal ve zihinsel donanımları, dini yaşayışının nasıl olacağı konusunda büyük bir etkiye sahiptir. İnsanda hangi duygular ağır basıyorsa dini yaşayışı da o duygular çerçevesinde oluşmaktadır. Örneğin duygusal bakımdan saldırgan ya da sevecen bir kişi, dini yaşayışında da duygusal durumuna bağlı olarak saldırgan ya da merhametli olabilir.²⁰

Aynı şekilde insan-din ilişkisini belirleyen bir diğer etkenin de insanın içinde yaşadığı çevre koşulları olarak belirtilebilir. İnsanın yaşam biçimi değişikçe dini yaşayışta da birtakım değişimler ortaya çıkmaktadır. Kültür ve medeniyet alanında meydana gelen değişimlerin, özellikle 19. yüzyıldan sonra sanayi alanında ortaya çıkan gelişmelerin insan yaşamını belirgin bir şekilde etkilediği ve buna bağlı olarak onun dini yaşamı üzerinde de belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir.²¹ Bununla birlikte gerek insanın duyguları, istekleri, hedefleri vb. özellikleri ile gerekse içinde bulunduğu çevre koşullarının etkisiyle oluşan insan-din ilişkisinde indirgemeci bir yaklaşımdan kaçınmak gerekir. Zira ‘insanın din ile olan ilişkisi, sadece insanın sahip olduğu özellikler veya çevre koşullarının etkisi ile oluşmaktadır’ şeklinde bir yaklaşım ortaya konduğunda dinin gerçekliği göz ardı edilmiş olur.²² Bu itibarla insan-din ilişkisinde belirleyici bir etken olarak zikredilen din unsurunun da karşılıklı bir ilişki içerisinde değerlendirilmesinin daha uygun olduğu ortaya çıkmaktadır. İnsan-din ilişkisinde belirleyici bir diğer etken, dinin kural koyucu ve bu kurallara uyulmasını isteyen bir yapıya sahip olmasıdır.

¹⁸ Hasan Kayıklık, “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık”, *Dindarlığın Sosyo- Psikolojisi*, ed.: Ünver Günay ve Celalettin Çelik, Karahan Kitabevi, Adana 2006, s. 157.

¹⁹ Hökelekli, a.g.e., 1998, ss. 66-67.

²⁰ Kayıklık, a.g.m., s. 158.

²¹ Kayıklık, a.g.m., s. 159.

²² Bk. Hökelekli, a.g.e., 1998, s. 65.

Dolayısıyla din, insanın duygusal ve zihni özelliklerini etkileyerek kendi arzularına uygun bir zemin hazırlayıp o zeminde varlığını sürdürebilir. Bunu gerçekleştiren de din bireyin kişilik özelliklerinde köklü bir değişim yapmaktan ziyade, içine girdiği kişilik özelliğinde uygun bir biçim almaktadır. Örneğin Müslüman olmadan önce sert bir kişilik özelliğine sahip olan Hz. Ömer'in bu özelliğinin Müslüman olduktan sonra da dini konulardaki hassasiyeti çerçevesinde devam ettiği kaynaklarda yer almaktadır. Müslüman olduktan sonra Hz. Ömer'de değişen, duyguları değil; bu duygularının yönü olmuştur.²³ Böylece karşılıklı bir ilişki ile gerçekleşen din-insan ilişkisinde, bir yanda insanın ötesinde nesnel bir gerçeklik olduğuna inanılan tabiatüstü aşkın bir varlık, Allah; diğer yanda da dindar insanın kendisiyle şu veya bu anlamda ilişkide olduğu bir birey yer almakta ve bu ilişkide, inanan kimsenin iç dünyasında kişisel, öznel bir gerçeklik olarak Allah'ın hissedilmesi söz konusudur. İnanan insanların iç dünyalarında hissedilen Allah'la olan ilişkinin dolayısıyla dinin, bireysel ve toplumsal hayatlarında tespit edilebilen birçok etkisi ve işlevi söz konusudur.²⁴ Bu durum bize dindarlığı anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Zira dindarlık, hem kişinin bağlı olduğu dine ait inançlar, ilgiler ve etkinliklerle meşgul olma düzeyi hem de bireysel ya da grup düzeyinde yapılaşmış biçimlerini ihtiva eder. Bir başka ifade ile dindarlık, Allah'a inanma ve bağlanma derecesi, O'nu zihnimizde tasavvur etme tarzı, ibadet alışkanlıkları ahlakî tercih ve kararlar, aile içi yaşam ve başka insanlarla ilişkiler, tutum ve davranışlar temelinde anlaşılabilir; dolayısıyla 'Dindarlık, dinin hayata geçirilerek bilfiil yaşanan biçimidir' denilebilir.²⁵

Dindarlık, kişi ve gruplara göre değişen, gelişen dinamik bir yapı ve süreç özelliğine sahiptir. Dinin etkisi kişiye, kişinin bağlandığı dine, ait olduğu mezhebe ya da cemaate, sosyo-kültürel çevreye, kendini dine verme derecesine, bireyin fiziksel ve ruhsal sağlığına ve daha birçok faktöre bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir.²⁶

Bireylerin ve grupların hayatında yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik durum, eğitim seviyesi, siyasi ve toplumsal olay ve durumlar gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak

²³ Kayıklık, a.g.m., s. 158.

²⁴ Hökeleki, a.g.e., 2010, ss. 39-40.

²⁵ Hökeleki, a.g.s., 2010, s.45.

²⁶ Hökeleki, a.g.e., 2010, s. 44.

dindarlığın değişen ve gelişen dereceleri vardır.²⁷ Aynı zamanda dindarlık bireyin ve toplumun hayatında inanç, ibadet, duygu, bilgi, ahlaki değer, toplumsal ilişkiler, tutum ve davranışlar gibi geniş bir alanda varlığını ve etkisini gösterme özelliğine sahiptir.²⁸

Dindarlığın yukarıda zikredilen sahip olduğu özellikleriyle birlikte ölçülmesi konusunda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış; dindarlığın boyutluluğu tartışılmış; tek boyutlu olduğunu savunanların yanı sıra iki ve daha fazla boyutlu olduğu iddia edilerek buna göre ölçekler geliştirilmiştir. Önceleri dini inanç ve kiliseye karşı tutumların ölçülmeye çalışıldığı tek boyutlu dindarlık anlayışı çerçevesinde ölçümler yapılmış; örneğin dini inançla ilgili ifadelerden oluşturulan Summer'in dindarlık ölçeği, aynı şekilde Thurstone ve Chave'nin kiliseye karşı tutumların ölçülmesine dayalı ölçeği, tek boyutlu dindarlığı ölçme çabaları arasında zikredilebilir. Daha sonra Allport'un iç güdümlü ve dış güdümlü dindarlık ölçeği, iki boyutlu dindarlık ölçekleri arasında yer alan, bilinen ve tanınan örneklerdendir. Çok boyutlu dindarlık ölçekleri arasında ise yaşayan dünya dinlerini esas alarak gerçekleştirilen inanç, (ideoloji), ibadet, duygu, bilgi, etki olmak üzere Glock ve Starck'ın geliştirdiği 5 boyutlu ölçek birçok araştırmacının uyguladığı ölçek olarak zikredilebilir.²⁹ Dindarlık ölçme çalışmaları içerisinde bireylerin hayatında dinin ne derecede yer aldığını belirlemeyi amaçlayan dini yönelim ölçekleri de önemli bir yer tutmaktadır. Dini yönelim ölçeğinde bireyin dini inanç ve kabulleriyle ilgili olan düşünce, dini inanç ve kabullerine göre bireyin yaptığı ya da yapmadığı davranışların belirlendiği davranış ve Tanrı katında bireyin kendini değerlendirmesi ve Tanrı'dan beklentisini belirlemeyi ihtiva eden duygu boyutu yer almaktadır.³⁰

²⁷ Hökelekli, a.g.e., 2010, s. 44; Micheal Argyle ve Benjamin Beit-Hallahmi, "Yaş ve Din", çev.: Abdurrahman Kurt, *Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. 4, sayı: 4, yıl: 4, Bursa 1992, s. 3. vd.

²⁸ Hökelekli, a.g.e., 2010, s. 44.

²⁹ Dindarlık boyutları ve buna dayalı ölçekler ile ilgili bilgi için bk. Hökelekli, a.g.e., 2010, s. 51-57; Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *Tabula Rasa Dergisi*, sayı: 1, Yıl 2001, ss. 24-36; Onay, a.g.m., ss. 440-443.

³⁰ Bk. Onay, a.g.m., 2004, s. 443.

Bireysel anlamda dindarlığın tek bir şeklinden söz etmek mümkün değildir. Bu çerçevede ne kadar dindar birey varsa, o kadar da dindarlık türünden bahsedilebilir.³¹ Zira aynı dine inanan kişiler dinlerini aynı düzeyde yaşamayabilir; kişiden kişiye değişen farklı dindarlık derecelendirmeleri olabilir. Dolayısıyla kişilerin kişilik yapılarındaki farklılıklara göre dindarlıklarında da farklılıkların olması muhtemeldir.³² Bireyin hayatında din ve kişilik iç içe geçmiştir; bireyin dindarlığı, onun kişilik bütünlüğü içerisinde kendi ifadesini bulmaktadır. Ayrıca dindar insanın, içinde yer aldığı dini grubun ve cemaatin, kendi üyesini diğerlerinden az çok ayırt etmeye imkân veren ortak bir dini kimlik kaynağı oluşturucu etkisini de hesaba katmak gerekir. Dolayısıyla dindarlık araştırmaları çok karmaşık ve anlaşılması zor bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle din psikologları bireyin dindarlığını anlamak için en baştan itibaren bazı sınırlamalar, tipler, modeller oluşturmaya çalışmışlardır. Bunlar gerçek hayattan çıkarılmaya çalışılmakla birlikte daha çok farklılıkları ve benzerlikleri dikkate alınarak zihinde oluşturulan modellerdir.³³

Bu itibarla bu çalışmada, İslami dindarlık ölçeği oluştururken, farklı mümin tiplerinin yapıldığı noktadan hareketle Kur'an-ı Kerim'de, inanan insanın sahip olduğu kişilik özellikleri ile de ilişkili bir şekilde dindarlığını ifade eden farklı görünümüne dikkat çekildiğine temas etmek istiyoruz. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de inanan bireyin farklı yönlerini ismi fail kalıbında belirten ayetleri göz önüne alarak İslami dindarlık ölçeği geliştirmenin; İslami dindarlık kavramını ifade edici, aynı zamanda dindarlığın boyutlarını ortaya koyucu ve farklı dindarlık tiplerini belirleyici bir özelliği yansıtabileceğini düşünmekteyiz. İslami dindarlık ölçeği oluşturmada Kur'an-ı Kerimdeki mümin tipleri ile ilgili ayetleri ele almadan önce kısaca Kur'an'da din ve dindar kavramlarına kısaca değinmek istiyoruz.

³¹ Hökekleli, a.g.e., 2010, s. 81.

³² Taş, a.g.m., s. 178.

³³ Hökekleli, a.g.e., 2010, s. 81; Ayrıca yapılan dindarlık tiplene örnekleri için bk. Hökekleli, a.g.e., 2010, ss. 82-89; Asım Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c.2, sayı: 2, Adana 2002, ss.75-107; Taş, a.g.m., ss.179-195.

2. Kur'an'da Din ve Dindarlık

Kur'an-ı Kerim'de 95 ayette "din" kelimesi ve türevleri kullanılmaktadır.³⁴ Bu ayetlerde dinin başlıca yönetme, yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslam, şeriat, hudud, zul, adet, ceza, hesap, millet anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.³⁵ Din kelimesinin geçtiği ayetler incelendiğinde de Mekkî dönemin ilk zamanlarında inen ayetlerde din kelimesinin, "yevm" kelimesi ile birlikte "yevmü'd-din (din günü; hesap-ceza, mükâfat günü) şeklinde ahiret gününe işaret eden anlamında geçtiği³⁶ görülürken, bu tabirin daha sonraki Mekkî ve Medenî ayetlerde de tekrar edilmediği gözlenmektedir. Mekke devrinin ikinci yarısında inen ayetlerde ise, ilk dönemde vurgulanan hesap ve sorumluluktan, tevhid ve teslimiyete geçildiği görülmektedir.³⁷

Kur'an açısından Mekke döneminde *din* kavramı, "tarihin akışına ve tabiatın gidişine yön veren; zamana ve âleme hükmeden; dini ortaya koyan, hesap gününü elinde tutan Allah'ın otoritesi" şeklinde özetlenebilir. Medine döneminde bu anlam genişletilerek, "kişinin Allah'a bağlı hayat sürdürmesi; Müslüman topluluğuna karşı görevlerini yerine getirmesi; Allah'ın mutlak tasarruf ve hâkimiyete sahip olması"³⁸ gibi unsurlar da dinin muhtevasına katılmıştır. Ayrıca Medine döneminde, Mekkî dönemde de din kavramı ile ilgili kullanılan "millet-i İbrahim" kavramıyla ilgili önemli bir gelişme, bu ifadenin Hac süresinin 78. ayetinde

³⁴ İsmail Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara okulu Yay., Ankara 2002, s. 59; Abdurrahman Küçük, "Kur'an'da Din ve Dindarlık Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II Sempozyumu 20-21- Kasım 1998*, Dinler Tarihi Derneği yay., Konya 1998, s. 3; Günay Tümer, "Din" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. 9, TDV Yay., Ankara 1994, s. 312.

³⁵ Arap kültüründe de yaygın olarak kullanılan ve Kur'an-ı Kerimde geçen din kavramının anlamlarını 4 grupta toparlamak mümkündür.

- 1.Ceza(karşılık), mükâfat hüküm hesap.
2. Üstün gelme, hâkimiyet, zelil kılma, itaate zorlama.
- 3.İtaat, teslimiyet, ibadet, hizmet.
- 4.Adet, yol, kanun şeriat, millet, mezhep.

³⁶ Örneğin bk.. Kur'an, 1 /4 ; 51/6 ayetler.

³⁷ Örneğin bk.. Kur'an , 6/ 161 Bu ayette ayrıca es-siratel müstekim,(doğru yol), dinen kayyimen (dosdoğru din) ve Millete İbrahim (İbrahim'in dini) ibareleri kullanılarak dinin tevhid ve teslimiyet anlamı kuvvetlendirilmektedir. (Tümer, a.g.m., s. 312.)

³⁸ Bk. Kur'an 2/ 193; 8/39.

“Müslim” kelimesi ile bir arada geçmesidir. Böylece Mekki dönemde esas olan tevhidden, ümmete; kendisini Allah’a teslim edenler cemaatine geçilmiştir.

Kur’an-ı Kerim’de din kelimesinin ifade ettiği mana 16 yerde geçen “Allah’ın dini, din, Allah için hak din, dosdoğru din, halis din”, 13 yerde geçen “din günü”, 10 yerde geçen, “dinde ihlaslı olma”, şeklinde vurgulanmaktadır. Mekki ve Medenî dönemdeki ayetlerde din kelimesi, sadece Müslümanların değil başkalarının inançlarını ifade etmek için de kullanılmıştır. Örnek olarak Mekke döneminde müşriklere hitaben, “Sizin dininiz size, benim dinim bana”³⁹, Medine döneminde ise bütün insanlar muhatap alınarak “Bütün dinlere üstün kılmak üzere peygamberini doğruluk rehberi olan Kur’an ve hak din ile gönderen O’dur.”⁴⁰ ayetlerini verebiliriz. Ayrıca özel anlamda “din” kelimesiyle “İslam” kastedilmiştir.⁴¹ Bu bakımdan “İslam” ile “din” adeta eş anlamlı iki kelime gibi telakki edilmiş ve bütün peygamberlerin getirdiği dinin İslam olduğu ifade edilmiştir.⁴² Ayrıca “İslam”, özel olarak Hz. Muhammed’e gönderilen dinin adıdır.⁴³

Genel olarak Kur’an bütün peygamberlerin aynı “din”in esaslarını tebliğ ettiğini; hepsinin İslam dininin çerçevesinde görev yaptıklarını; kendilerini de “Müslüman” olarak tanıttıklarını bildirmektedir. Kur’an, geçmişten gelen ve genel ilkelere aykırı olmayan inanış ve davranışlara müdahale etmeden geçmişteki “iyi şeyleri” devam ettirmekte ve geleceği yönlendirme hedefi ortaya koymaktadır. Bundan dolayı o sadece müşrikliğe cevap vermek ile kalmamış; mevcut bütün inanış ve davranışlara doğrudan ve dolaylı olarak düzeltme, doğrulama ve tamamlama getirmiştir. Ancak ilk hedef kitle olarak Arap yarımadasında bilinen ve Hz. Muhammed ile çevresindekilerin iletişim içinde oldukları Müşrikleri, Yahudi, Hıristiyan, Mecusi ve Sabileri almıştır. Çünkü din ilahi de olsa, bir peygamber tarafından da getirilse insanların zamanla farklı anlayış ve yoruma gittikleri, kültürel unsurlarda değişiklik yaptıkları, din bilimlerinde de tespit edilen bir olgudur. Bu çerçevede Kur’an, din kelimesini daha çok “örf ve adet” anlamına dayan-

³⁹ Kur’an, 109/6.

⁴⁰ Kur’an, 48/28; 12/76.

⁴¹ Kur’an, 3/19.

⁴² Kur’an, 3/85; 4/125; 5/3; 42/13.

⁴³ Kur’an, 5/3. (Tümer, a.g.m., s.313.)

dırmaktadır. Bu anlamda “din” nitelik yönüyle de ele alınınca, sebep sonuç açısından “karşılıklı ilişki” söz konusudur. Bu durumda bir tarafta insan, diğer tarafta soyut ve niteliği farklı olguların yer alabileceği din vardır.⁴⁴

İnsan ve dinin karşılıklı ilişkisi çerçevesinde oluşan örf ve adetler Kur'an'da “din” olarak adlandırılmıştır. Böylece toplumun kültürel özelliklerini görev ve sorumluluklarını düzenleyen şekil ve adetler de “din” ile ifade edilmektedir. Hz. Musa⁴⁵ ve Yusuf kıssalarında⁴⁶ olduğu gibi Araplarda da kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve toplumu yönetmek için oluşturdukları kuralları uygulaya geldikleri adetleri anlatmak için de, kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve yönetmek için de “din” kelimesi kullanılmıştır. Ancak “mutlak din” ile “genel din” birbirinden ayrılmaktadır. Genel olarak Kur'an'daki İslam'ın, bütün dinleri içine alan, olgunlaşmış, ikmal ve itmam edilmiş dinin adı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁷ Dolayısıyla dinin değişmeyen ve değişen yönlerinden söz edilebilir. Değişmeyenler, zaman ve zeminle ilgisi olmayan (inanç ve ibadetle ilgisi olan) kısmıdır. Bunun dışında kalanlar ise değişebilen kısım. Değişebilen kısmın muhtevasında değişmeler, mutlak olan yani değişmeyen kısmın müdahalesiyle meydana gelmektedir. Bu arada insanların da müdahalesi olabilmektedir. Dinin değişebilen kısmının içi; insanlar tarafından, dinin ilkelerine aykırı olmayacak şekilde doldurulabilmektedir. Bu kısımda örf, adetlerle, insanlar arası ilişkilerle, eylemlerle ilgili kısım.⁴⁸

İnsan-din ilişkisindeki bu durum nedeniyle de İslam âlimlerinin dinler tasnifi temelde Kur'an'a dayanır. Bazı ayetlerde İslam için “Allah katındaki din”,⁴⁹ “dosdoğru din”,⁵⁰ “hak din”⁵¹ tabirleri yer alırken bu son ayetlerde bütün dinlerden, Al-i İmran süresinin 85. ayetinde de İslam'dan başka dinden söz edildiği; böylece İslam dışındaki inanç sistemlerine de din dendiği görülür. Buna göre kaynağının ilahi olması ve orijinalitesini koruması sebebiyle “İslam” hak dindir. Diğer dinlerden ilahi vahye dayanmayanlara “batıl dinler”, ilahi vahye dayanmakla

⁴⁴ Küçük, a.g.m., s. 5.

⁴⁵ Bk. Kur'an, 40/26.

⁴⁶ Bk. Kur'an, 12/76.

⁴⁷ Küçük, a.g.m., s. 9.

⁴⁸ Küçük, a.g.m., s. 12.

⁴⁹ Kur'an, 3/19.

⁵⁰ Kur'an, 30/30.

⁵¹ Kur'an, 9/33; 48/28; 61/9.

beraber asli şeklini korumamış olanlara da (Hıristiyanlık ve Yahudilik) “muharref dinler” denmiştir.⁵²

Kur’an’a göre tasnif edilen bu din kategorisi içerisinde yer alan herhangi bir dine inanan dindar insanların Kur’an’da; mümin, müşrik, münafık, kâfir şeklinde nitelendirildiğini görmekteyiz. Kur’an’da farklı inanma biçimlerini yansıtan yukarıda zikredilen dindar bireylerden bahsedilirken temelde insanın çevre şartları ile şekillenen, doğuştan sahip olduğu dini kabiliyetinin, yani fıtratının buradaki önemine değinmek gerekir. Zira insandaki dini duygu ve tecrübeleri, inanca yol açan dini ilgi, istek ve arayışları yöneten kaynak bu fitri güç ve kapasitedir. Fıtrat bütün insanlar için ortak ve genel olan yaratılış özelliğidir. İslam anlayışına göre bu yaratılış, tam, eksiksiz, kusursuz, gelişip olgunlaşmaya elverişlidir. Bu ilk yaratılış özelliği ile insan kendi yaratıcısını tanımaya, O’na yönelmeye, bağlanmaya da müsait bir yapıdadır. Doğuştan insanda var olan bu inanma eğiliminin yönü, tek Allah’a doğrudur. Kur’an’da bu durum: “*Sen yüzünü, Allah’ı birleyici olarak dine, Allah’ın o fıtratına çevir ki; O, insanları bunun üzerine yaratmıştır. Allah’ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler.*”⁵³ şeklinde ifade edilmektedir. Belli başlı bütün sahih hadis kitaplarında yer alan bir hadiste de şu anlamdaki ifadelerle rastlanmaktadır:

“Her doğan fıtrat üzere doğar; sonra ana-babası onu Yahudi, Hristiyan, Mecusi (bir farklı rivayette de 'hatta müşrik') yapar...⁵⁴...”

Bu hadisten anlaşılan odur ki; insanın dinî gelişiminde, doğuştan getirilen fitrî-dinî eğilim ile çocuğun hayatında ana-baba ile temsil edilen çevre özelliklerinin karşılıklı etkileşimi başlıca etken olmaktadır. Aslında bu durum yalnızca dinî gelişim için değil, kişilik gelişiminin her yönü için geçerli olan bir psikoloji kanunudur. Uzun tartışmalardan sonra bilim adamları bu konuda görüş birliğine ulaşmış bulunmaktadır.

Hadiste ifadesini bulan bir başka önemli husus da, fıtratın davranışlar üzerinde belirleyici bir etkisi olmakla birlikte, bunun zorlayıcı olmamasıdır. Fıtrat, çevre şartlarına göre şekle giren esnek bir tabiata sahiptir. Her ne kadar insanda Allah'a inanmaya ve bağlanmaya yönelik bir eğilim varsa da, çevre şartları bunu,

⁵² Tümer, a.g.m., s. 318.

⁵³ Rûm, 30/30.

⁵⁴ Bk. Buhari; Cenâiz 79, 80, 93; Sünnet 17; Kader 3; Müslim, Kader, 23, 24, 25.

İslâm'ın dışında bir başka din ve inanç kalıbına göre geliştirip şekillendirmeye ya da onu büsbütün köreltip ortadan kaldırmaya yönelik bir etki gösterebilmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla Bayındır'a göre de Kur'an'da dindarlık, bireylerin fitrata uyma konusundaki durumlarına göre şekillenmektedir. Bunları;

Fitrata uyanlar arasında kendilerine peygamber gelip onun emirlerine uyarak tevhid inancı çerçevesinde dindar olan müminler, kendilerine peygamber ulaşmadığı halde dini hükümlere muhatap olmaksızın aklıyla sadece Allah'a inanarak fitri eğilimlerinin gereğini yerine getirenler,

Fitrata uymayanlar arasında ise; tanrı tanımaz, ateistler ile Tanrıyı tanıyan ama kendi arzularının esiri olarak kendilerine kul olanlar ve Hahamları ve rahipleri Allah ile kendileri arasında aracı kılan Yahudiler, ölümlerden ya da bazı önemli şahsiyetlerden medet uman bazı Müslümanlar, dine sadece menfaatleri için uyan; kararsızlar diye belirtmektedir.⁵⁶

Bayındır'ın da ele aldığı Kur'an'daki dindarlık örnekleri, fitrat ve fitratın çevre tarafından şekillenmesi sonucunda oluşan dini bağlanma biçimlerini ifade etmektedir. Bu itibarla Kur'an'dan hareketle kaynaklarda ortaya konan mümin⁵⁷, müşrik⁵⁸, münafık⁵⁹ ve kâfir⁶⁰ şeklindeki dindar tiplerini, Kur'an'ın belirttiği

⁵⁵ Hökekleli, a.g.e., 1998, ss.124-125.

⁵⁶ Abdülaziz Bayındır, "Kur'an'da Dindarlık", *Dindarlık olgusu Sempozyumu*, KURAV Yay., Bursa 2006, ss. 27-42.

⁵⁷ Kur'an'a göre mümin, genelde bütün peygamberlerin getirdiği tek Allah inancına dayalı "İslam" a inanan kişidir. Kur'an'da bütün peygamberlerin çocuklarına Bakara süresi 132. ayette belirttiği gibi "Müslüman" olarak ölmeyi vasiyet ettiklerini örnek olarak göstererek bütün peygamberlerinin yolunun "İslam" olduğu ortaya konur. Bu itibarla muharref olmamış haliyle Yahudi ve Hristiyanlar da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Nitekim Ehl-i Kitabı Al-i İmran süresi 65. ayette tek Allah inancına davet etmekle Kur'an, inanlar arasında ortak noktanın Allah'ın varlığı ve birliği (tevhid) olduğunu, dinin aslında tevhid inancının bulunduğunu belirtmektedir. (bk. Küçük, a.g.m., s. 12.)

⁵⁸ Müşrik, Allah ile kendileri arasında birlerini vasıta kılarak Allah'a ortak(lar) edinen kimsedir. Kur'an'da putperestler müşrik örneği açısından en çok üzerinde durulan dindar tiplerdendir. (Kur'an, 37/ 95-96)

⁵⁹ Münafık kalben Allah'a inanmadığı halde menfaati çerçevesinde inanmış gibi gözükken kişilerdir. (bk. Kur'an, 4/ 141-143) Dindarlığı, gösterişçi dindarlık tarzında yaşayan kişi olarak da değerlendirilebilir. Bk. Ejder Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, Pınar Yay., İstanbul 2002, ss. 75-76.)

⁶⁰ Kâfir, hakikati örtmek, gizlemek suretiyle Allah'ı ve dini değerleri inkâr eden kimsedir. (Kur'an, 2/ 6; 26; 161.)

fitratın ve çevrenin şekillendirmesi sonucu oluşan farklı dindar örneklerinin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Fitratın gereği bütün peygamberlerin getirdiği esasları kapsayan İslam'a inanan mümin dindarla ilgili Kur'an da yapılan tiplerin çerçevesinde İslami dindarlık ölçeği hazırlamak, aynı zamanda Kur'an'da belirtilen mümin dindarı daha iyi belirleme imkânı sağlayabileceğinden, bu çalışmada konu ile ilgili Kur'an'da ismi fail kalıbında yer alan ayetleri inceledik. İlgili ayetlerde Mümin ile ilgili tasniflerin toplumda da bilinen şekliyle Müslüman, Muttaki, Muhlis, Muhsin, Mütevekkil, Salih, Sadık, Sabir (sabreden), Şakir (şükreden), Zakir (zikreden), Hamid (Hamdeden) şeklinde yapıldığını gözlemledik. Bu şekilde tiplerin yapıldığı ayetlerde belirtilen hususları maddeler halinde tespit ederek; ilgili maddeler çerçevesinde sorular hazırlanarak İslami dindarlık ölçeği oluşturulabileceği kanaatindeyiz. Kur'an'da belirtilen yönleri ile mümin tiplerini çerçevesinde oluşturulacak İslami dindarlık ölçeği ile aynı zamanda Müslüman dindarlığının boyutları ve Müslüman tanımlamasında Kur'an'a dayalı daha geniş özellikleri ortaya koyma imkânı olabilecektir.

3. Kur'an'daki Mümin Tipler ve Buna Bağlı İslami Dindarlık Ölçeği Oluşturulması

Dindarlığın ölçülmesi, dindarlığın tanımlaması gibi tartışmalı bir konudur. Zira dindarlığın önemli bir bölümü tecrübe alanını aşmakta ve bilimsel yöntemlerle ele alınacak mahiyetten uzaktır. Çünkü dini konuların nihai hakikati bilimsel araştırmaya konu olamayacağından psikologlar ancak insan davranışının çeşitli görüntülerini, dini inanç ve uygulamaların kişi için taşıdığı anlamları inceleyebilirler. Anlam ve anlamlandırma konusu, tecrübi gerçekliklerden hareket etse bile bütünüyle tecrübi değildir. Din psikolojisi diğer araştırma alanlarında olduğu gibi mevcut ölçme araçlarının elverdiği ölçüde ilerleme sağlamıştır. Dindarlığı ölçme konusunda özellikle son yıllarda önemli gelişmeler de kaydedilmiştir.⁶¹ Batıda geliştirilen dindarlık ölçekleri yanında ülkemizde de sınırlı sayıda da olsa İslami dindarlık ölçeği geliştirme çabaları bulunmaktadır. İslami dindarlık ölçeği geliştirirken, toplumda yaşayan Müslüman dindarların davranışları gözlemlenerek ya da

⁶¹ Hökekleli, a.g.e., 2010, ss. 56-57.

İslam dininin temel özellikleri dikkate alınarak bazı tespitler yapmak mümkündür. Bununla birlikte, “Din psikolojisinin bilgi toplama vasıta ve tekniklerinden olan, dini metinlerin incelenmesi⁶² çerçevesinde Kur’ân-ı Kerim’de tasvir ve tavsif edilen Mümin (Müslüman) tipleri göz önüne alınarak İslami dindarlık ölçeği geliştirilebilir mi?” sorusu akla gelmektedir. Zira İslam dinini vazedenden Allah, Kur’an’da mümin insanı tasvir ve tavsif etmektedir. Nitekim Kur’an’da müminlere uymaları gereken kurallar ve emirler belirtildiği gibi aynı zamanda Allah tarafından “mümin bireyin” kişilik özellikleri ve dini yaşama biçimi çerçevesinde temel vasıflarının da ortaya konduğu görülmektedir. Özellikle ismi fail kalıbında, İslam dinine mensup bireylerin sahip oldukları özellikler çerçevesinde tasvir edildiği ve onların özel isimlendirmelerle değişik tiplere ayrıldığı gözlenmektedir. Toplumda da yaygın bir şekilde kullanılanlar içerisinde yer aldığını düşündüğümüz Mümin, Müslüman, Muttaki, Muhlis, Muhsin, Mütevekkil, Salih, Sadık, Sabir, Şakir, Zakir, Hamid şeklinde tasvir edilen mümin tipleri ayetlerde sahip oldukları özelliklerle zikredilmiştir. Bu ayetler ışığında ortaya çıkan özellikler dikkate alınarak oluşturulabilecek olan İslami dindarlık ölçeği, bize Kur’an’a göre “Müslüman”ı geniş bir şekilde tanımlama ve İslamî dindarlığın boyutlarını tespit etme imkânı da vermiş olacağını düşünmekteyiz. Bu nedenle Kur’an’da ismi fail kalıbında durum bildiren ayetleri tespit ettik ve yukarıda zikredilen mümin tiplerini ihtiva eden ayetlerin tensiye, cem-i, müzekker ve müenneslerini de dikkate alarak ilgili ayetlerdeki temel özelliklerini gruplandırdık. İsmi fail kalıbındaki ayetleri seçmemizin sebebi, Allah tarafından isimlendirilerek mümin bireylerin farklı özelliklerinin o isimlendirme çerçevesinde belirtilmiş olmasıdır.

⁶² Hökekleli, a.g.e., 1998, ss. 14-15.

a)Mümin

Kur'an'da ismi fail kalıbında mümin kelimesi; “müminun”⁶³ şeklinde sekiz ayette, “El-müminu”⁶⁴ şeklinde bir ayette, “Müminen”⁶⁵ şeklinde altı ayette, tenkiye (ikil) olarak “mümineyn”⁶⁶ şeklinde bir ayette, cem-i (çoğul) olarak “Müminüne”⁶⁷ şeklinde altı ayette, “el-Müminüne”⁶⁸ şeklinde 31 ayette, “Müminin”⁶⁹ şeklinde 39 ayette, “el-Müminin”⁷⁰ şeklinde 103 ayette, “Müminetün”⁷¹ şeklinde dört ayette, “Müminat”⁷² şeklinde üç ayette, “el Müminat”⁷³ şeklinde de 19 ayette geçmektedir. Bu ayetler çerçevesinde Müminin öne çıkan özelliklerini maddeler halinde şöylece sıralamak mümkündür.

1 İman etmek, (İslam'da yer alan temel iman esaslarına iman etmek)⁷⁴

2 Allah'a güvenmek⁷⁵

3 Namazı dosdoğru kılmak⁷⁶

⁶³ Kur'an, 2/221; 4/92; 124; 9/10; 12/ 17; 16/97; 17/18; 20/112.

⁶⁴ Kur'an, 59/23.

⁶⁵ Kur'an, 4/92-94; 20/; 75-76; 32/18; 71/ 18.

⁶⁶ Kur'an, 18/80.

⁶⁷ Kur'an, 5/ 88; 7/35; 34/41; 44/12; 48/25; 60/11.

⁶⁸ Kur'an, 2/285; 3/ 28; 110; 122; 160; 4/ 162; 5/ 11; 8/ 2-4; 74; 9/ 51; 71; 105; 122; 14/ 11; 23/11; 24/ 12; 31; 62; 30/2-5; 11; 22; 48/ 12; 49/ 10; 15; 58/ 10; 64; 13 74; 31.

⁶⁹ Kur'an, 2/ 8; 81; 93;248; 278; 3/ 49; 139; 175; 5/ 23; 57; 112; 118; 6/ 118; 7/132; 8/ 2; 9/ 13; 15; 62; 10/ 78;99; 11/52; 86; 12/ 103; 23/ 38; 24/ 17; 26/ 3; 6; 67; 103; 121; 139; 158; 174; 190; 199; 34/ 31; 37/ 29; 57/8.

⁷⁰ Kur'an, 2/97; 223; 3/ 122; 125; 152; 164; 167; 171; 179; 4/ 85; 96; 103; 115; 139; 141; 144; 146; 5/ 43; 54; 6/27; 7/ 143; 8/6; 17; 18; 19; 63-66; 9/16; 26; 61; 72; 79; 107; 111-112; 128; 10/ 57; 87; 103; 104; 120; 14/ 41; 15/ 77; 88; 17/ 10; 82; 18/ 1-4; 21/ 88; 24/ 2-3; 30; 47; 51; 26/ 51; 102; 115; 118; 215; 27/ 3; 15; 77; 28/ 19; 47; 29/44; 30/ 47; 33/ 5; 23; 25; 35; 36-37; 43; 47; 50; 58; 59; 73; 34/ 20; 81; 111; 122; 132; 45/ 3; 47/ 19; 48/4; 5; 18-19; 20; 26; 49/ 9; 51/35; 55; 57/ 12; 59/ 2; 61/ 13; 62/8; 66/4; 71/ 28; 85/7; 10.

⁷¹ Kur'an, 2/ 221; 4/ 92; 33/ 36; 50.

⁷² Kur'an, 48/ 2560/ 10; 66/5.

⁷³ Kur'an, 4/ 25; 5/5; 9/ 71-72; 24/ 12; 24; 31; 33/ 35; 49; 58; 73; 47/ 19, 48/5; 57/12; 60/ 10-12; 71/ 28; 85/10.

⁷⁴ Örnek ayetler için bk. 2/ 91; 4/ 162; 8/4; 24/ 62; 27/ 2-3.

⁷⁵ Örnek ayet için bk. 3/ 122, 5/11.

⁷⁶ Örnek ayet için bk. 4/ 103; 23/2; 70/ 22.

KUR'AN-I KERİM'DEKİ MÜMİN TİPLEMELERİ ÇERÇEVESİNDE İSLAMİ DİNDARLIK ÖLÇEĞİ
OLUŞTURMA ÜZERİNE TEORİK YAKLAŞIM

- 4 Oruç tutmak⁷⁷
- 5 İnfak etmek, zekât vermek⁷⁸
- 6 İyiliği emredip kötülükten alıkoymak⁷⁹
- 7 Boş işlerden yüz çevirmek⁸⁰
- 8 Cihad etmek⁸¹
- 9 Cana kıymamak⁸²
- 10 İffetli olmak⁸³
- 11 Güvenilir olmak⁸⁴
- 12 Allah'tan sakınmak⁸⁵
- 13 Mümin mümini dost edinmek⁸⁶
- 14 Sıkıntılara sabretmek⁸⁷
- 15 Farklı olmak⁸⁸
- 16 Tevbe etmek, af dilemek⁸⁹

⁷⁷ Örnek ayet için bk. 33/ 35.

⁷⁸ Örnek ayet için bk. 8/ 2; 9/ 71; 27/2-3.

⁷⁹ Örnek ayet için bk. 3/ 110.

⁸⁰ Örnek ayet için bk. 23/3.

⁸¹ Örnek ayet için bk. 8/ 74; 9/111-112.

⁸² Örnek ayet için bk. 4/92.

⁸³ Örnek ayet için bk. 24/30-31.

⁸⁴ Örnek ayet için bk. 7/85.

⁸⁵ Örnek ayet için bk. 5/57; 8/1; 39/23.

⁸⁶ Örnek ayet için bk. 3/ 28; 4/144.

⁸⁷ Örnek ayet için bk. 39/23.

⁸⁸ Örnek ayet için bk. 3/139.

⁸⁹ Örnek ayet için bk. 71/ 28.

17 Sözünde durmak⁹⁰

18 Allah'ı çok anmak⁹¹

19 Ara bulmak⁹²

20 Salih amel, yararlı iş yapmak⁹³

Mümin özellikleri çerçevesinde dikkati çeken bir husus, Kur'an'da mümin tiplmeleri olarak isimlendirilebilecek bazı kavramların, "Müslüman",⁹⁴ "Salih amel",⁹⁵ "Takva-Allah'tan sakınma",⁹⁶ "Islah",⁹⁷ "Sabır",⁹⁸ "Zakir"⁹⁹ şeklinde bu ayetlerde müminin özellikleri olarak yer almış olmasıdır.

b) Müslüman

Kur'an'da Hucurât süresi 14. ayette iman etme ile Müslüman olma arasında bir farklılığa dikkat çekilir. Bedevilerden bir grubun iman ettik demelerine karşın onlara "Müslüman olduk deyin" denilerek; Müminden farklı olarak Müslüman tiplmesi ortaya çıkmaktadır. Bu ayetin tefsiri ile ilgili mümin ve Müslümanın aynı anlamda kullanılmasına dikkat çekilmekle birlikte daha çok imanın kalben tasdik, Müslümanın da dil ile tasdik noktasını ifade ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁰

⁹⁰ Örnek ayet için bk. 33/23.

⁹¹ Örnek ayet için bk. 33/35.

⁹² Örnek ayet için bk. 49/10.

⁹³ Örnek ayet için bk. 20/ 75-76.

⁹⁴ Örnek ayet için bk. 4/94.

⁹⁵ Örnek ayet için bk. 20/112.

⁹⁶ Örnek ayet için bk. 5/88.

⁹⁷ Örnek ayet için bk. 49/10.

⁹⁸ Örnek ayet için bk. 3/124.

⁹⁹ Örnek ayet için bk. 33/35.

¹⁰⁰ bk. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.7, Azim yay., İstanbul ts, ss. 214-215.

KUR'AN-I KERİM'DEKİ MÜMİN TİPLEMELERİ ÇERÇEVESİNDE İSLAMİ DİNDARLIK ÖLÇEĞİ
OLUŞTURMA ÜZERİNE TEORİK YAKLAŞIM

Kur'an'ı Kerim'de İsmi fail kalıbında geçen ayetlere baktığımızda; “Müslimen”¹⁰¹ şeklinde iki ayette, “Müslimeyn”¹⁰² şeklinde bir ayette, “Müslimün”¹⁰³ şeklinde 14 ayette, “el müslimün”¹⁰⁴ şeklinde bir ayette, “Müslimin”¹⁰⁵ şeklinde dokuz ayette, “el müslimin”¹⁰⁶ şeklinde 17 ayette, “Müslimetün” şeklinde bir ayette, “Müslimatün” ve “el müslimat” şeklinde de birer ayette geçmektedir. Bu ayetler çerçevesinde Müslümanın öne çıkan özelliklerini maddeler halinde şöylece sıralamak mümkündür:

1. Allah'a teslim olmak¹⁰⁷
2. Bütün Peygamberlere inenlere inanmak, teslim olmak¹⁰⁸
3. Allah'a güvenmek¹⁰⁹
4. Sabretmek¹¹⁰
5. Namazı dosdoğru kılmak¹¹¹
6. Oruç tutmak¹¹²
7. Zekât vermek¹¹³
8. Sadaka vermek¹¹⁴

¹⁰¹ Kur'an, 2/67; 12/101.

¹⁰² Kur'an, 2/ 128.

¹⁰³ Kur'an, 2/ 132-133; 136; 3/52; 64; 80; 162; 5/111; 11/ 14; 21/ 108; 27/ 81; 29/ 46; 30/ 53.

¹⁰⁴ Kur'an, 72/ 14.

¹⁰⁵ Kur'an, 7/125-126/84; 15/2; 27/ 29-31; 38; 42; 28/53; 43/ 69.

¹⁰⁶ Kur'an, 6/162-163; 10/ 72; 90; 16/ 89; 102; 22/ 76; 27/ 91-92; 33/35; 39/ 12-14; 41/ 33; 46/15; 51/ 36; 68/ 35.

¹⁰⁷ Örnek ayet için bk. 2/128, 132-133.

¹⁰⁸ Örnek ayet için bk. 2/138; 3/ 64; 84.

¹⁰⁹ Örnek ayet için bk.10/64.

¹¹⁰ Örnek ayet için bk.7/126; 33/ 35.

¹¹¹ Örnek ayet için bk.6/162; 22/78.

¹¹² Örnek ayet için bk.33/35.

¹¹³ Örnek ayet için bk. 22/78.

¹¹⁴ Örnek ayet için bk. 33/ 35.

9. Kur'an okumak¹¹⁵
10. Cihad etmek¹¹⁶
11. Nimetlere şükür etmek¹¹⁷
12. Anne babaya iyi davranmak¹¹⁸
13. Salih amel, yararlı işler yapmak¹¹⁹

Müslüman tiplemesinde, müminde yer alan “sabretmek, namazı dosdoğru kılmak, zekât vermek, salih amel, cihad etmek, Allah’a güvenmek” gibi birçok özelliğin ortak olduğu görülmektedir. İman etme konusunda da “Allah’a teslim oldum” ifadesi ile imanın dil ile ikrar seviyesinde yapıldığını söylemek mümkündür.

c)Muttaki

Kur'an'da mümin tiplemesi arasında yer alan müttaki kavramı “Müttakûn”¹²⁰ şeklinde 6 yerde, “el Müttekîn”¹²¹ şeklinde 60 yerde geçmektedir.

Bu ayetler çerçevesinde muttakinin öne çıkan özelliklerini maddeler halinde şöylece sıralamak mümkündür:

1. Gayba iman etmek¹²²

¹¹⁵ Örnek ayet için bk. 27/ 91-92.

¹¹⁶ Örnek ayet için bk. 22/ 78.

¹¹⁷ Örnek ayet için bk. 46/ 15.

¹¹⁸ Örnek ayet için bk. 46/15.

¹¹⁹ Örnek ayet için bk. 46/15.

¹²⁰ Kur'an, 2/177; 8/ 34; 13/ 35; 25/ 15; 39/33; 47/15.

¹²¹ Kur'an, 2/ 2-4; 65-66; 180; 194; 241; 3/76; 113-115; 133-134;138-139, 5/27; 46; 7/128; 9/4; 7; 36; 44; 123; 11/ 49; 15; 45, 16/30-31; 19/65-86; 97; 21/48-49; 74-91; 26/ 83; 38/28; 49; 57-58; 43/33-35; 67-69; 44/ 51-52; 45/19; 50/31-34; 51/15-19; 52/17-18; 54/54-55; 68/34; 69/48; 77/41; 78/31-34.

¹²² Örnek ayet için bk. 2/ 3.

KUR'AN-I KERİM'DEKİ MÜMİN TİPLEMELERİ ÇERÇEVESİNDE İSLAMİ DİNDARLIK ÖLÇEĞİ
OLUŞTURMA ÜZERİNE TEORİK YAKLAŞIM

2. Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, Peygamberlere iman etmek¹²³
3. Namazı dosdoğru kılmak¹²⁴
4. Gece ibadet etmek¹²⁵
5. Zekât vermek¹²⁶
6. İnfak etmek¹²⁷
7. Sözünde durmak¹²⁸
8. Cihad etmek¹²⁹
9. İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak¹³⁰
10. Sabretmek¹³¹
11. Affetmek, öfkeyi yenmek¹³²
12. Seher vakti affedilmeyi istemek¹³³
12. Allah'ın ayetlerini okumak (Kur'an okumak) ¹³⁴
13. Allah'tan sakınmak¹³⁵

¹²³ Örnek ayet için bk. 2/ 177; 9/44

¹²⁴ Örnek ayet için bk. 2/ 3.

¹²⁵ Örnek ayet için bk. 3/ 114; 51/17.

¹²⁶ Örnek ayet için bk. 2/177.

¹²⁷ Örnek ayet için bk. 2/ 3; 134; 177.

¹²⁸ Örnek ayet için bk. 2/177, 9/4.

¹²⁹ Örnek ayet için bk. 9 /44.

¹³⁰ Örnek ayet için bk. 3/ 113-114; 16/30.

¹³¹ Örnek ayet için bk. 2/177.

¹³² Örnek ayet için bk. 3/133-134.

¹³³ Örnek ayet için bk. 51/ 18.

¹³⁴ Örnek ayet için bk. 3/ 113-114.

¹³⁵ Örnek ayet için bk. 21/ 49.

Muttakilerin sahip olduğu sabretmek, zekât vermek, infak etmek, cihad etmek, sözünde durmak, namazı dosdoğru kılmak gibi birtakım özellikler mümin ve Müslüman ile ortak özelliklerdir. Ancak gayba iman ve Allah'ı görmedikleri halde O'ndan sakınma ile gece ve seher vaktinde ibadet ve dua etmek suretiyle derunî bir dindarlık tarzı ortaya koymaya çalıştıkları söylenebilir.

d) Muhsin

Kur'an-ı Kerimde "Muhsin"¹³⁶ şeklinde bir ayette, "el muhsinin"¹³⁷ şeklinde 35 yerde ve "li'l-muhsinat"¹³⁸ şeklinde de bir yerde geçmektedir.

Bu ayetler çerçevesinde Muhsin'in öne çıkan özelliklerini maddeler halinde şöylece sıralamak mümkündür:

1. Muttaki olmak¹³⁹
2. Allah'la beraber olmak, O'na secde etmek¹⁴⁰
3. Bozgunculuk yapmamak¹⁴¹
4. Sabretmek¹⁴²
5. İlim ve hikmetle nimetlenenlerden olmak¹⁴³
6. Hidayet üzere olmak¹⁴⁴

¹³⁶ Kur'an, 51/ 15-16.

¹³⁷ Kur'an, 2/ 58; 195; 236; 3/ 134; 148; 5/13; 85; 93; 6/ 84-85; 7/ 56; 161; 9/ 91; 120; 11/ 115; 12/ 22; 35; 56; 76; 90; 22/37; 28/14; 29/ 69; 31/ 2-5; 37/ 80; 103-105; 110; 121; 131; 39/ 33-34; 57-58; 46/ 12; 77/ 43-44.

¹³⁸ Kur'an, 33/29.

¹³⁹ Örnek ayet için bk. 51/ 15-16.

¹⁴⁰ Örnek ayet için bk. 2/ 58; 7/ 161.

¹⁴¹ Örnek ayet için bk. 5/ 93.

¹⁴² Örnek ayet için bk. 11/ 115.

¹⁴³ Örnek ayet için bk. 12/ 76; 28/ 14.

¹⁴⁴ Örnek ayet için bk. 31/ 5.

7. Allah tarafından sevilenlerden olmak¹⁴⁵

8. Cihad etmek¹⁴⁶

9. İnfak etmek¹⁴⁷

10. Affetmek ve öfkeyi yenmek¹⁴⁸

11. İyilik yapmak¹⁴⁹

Muhsinlerin sabretmek, cihad etmek, infak etmek gibi özellikleri mümin, Müslüman ve Müttakilerle ortak yönleri olarak karşımıza çıkmakta; af etme ve öfkeyi yenme özelliği ise hem Müttaki hem de Muhsinlerin özelliği olarak dikkati çekmektedir. Muhsinlerin farklı özellikleri arasında; iyilik yapma ve ilim ve hikmetle mükâfatlandırılma ve Allah tarafından sevilenlerden ve hidayet üzere olmaları göze çarpmaktadır.

e) Muhlis

Kur'an'da muhlis kavramı "Muhlisen"¹⁵⁰ şeklinde üç yerde, "Muhlisun"¹⁵¹ şeklinde yedi yerde, "Muhlesen"¹⁵² şeklinde bir yerde, "el Muhlesin"¹⁵³ şeklinde ise dokuz yerde geçmektedir.

Bu ayetler çerçevesinde Muhlisin öne çıkan özelliklerini maddeler halinde şöylece sıralamak mümkündür:

¹⁴⁵ Örnek ayet için bk. 5/93.

¹⁴⁶ Örnek ayet için bk. 29/ 69.

¹⁴⁷ Örnek ayet için bk. 2/195; 3/ 134.

¹⁴⁸ Örnek ayet için bk. 3/134.

¹⁴⁹ Örnek ayet için bk. 5/ 93.

¹⁵⁰ Kur'an, 39/ 2,11, 14.

¹⁵¹ Kur'an, 7/ 28; 10/ 22; 29/ 65-66; 31/ 32; 40/ 14; 65; 98/ 5.

¹⁵² Kur'an, 19-51.

¹⁵³ Kur'an, 12/ 24; 15/ 3940; 37/ 74; 127-128; 159-160; 36/ 82-83.

1. Dini Allah'a has kılmak¹⁵⁴
2. Allah'a kulluk etmek¹⁵⁵
3. Allah'a içten, samimi olarak bağlanmak¹⁵⁶
4. Dua etmek¹⁵⁷
5. Namazı dosdoğru kılmak¹⁵⁸
6. Zekât vermek¹⁵⁹

Muhlislerde de namaz kılmak, zekât vermek ve dua etmek ortak özellikler olmakla birlikte, farklı olan yönleri ise dini Allah'a has kılma ve içten, samimi Allah'a bağlı olmalarıdır.

f) Mütevekkil

Kur'an'da mütevekkil kavramı, "el-Mütevekkilün"¹⁶⁰ şeklinde üç yerde, "el Mütevekkilin"¹⁶¹ şeklinde de bir yerde geçmektedir.

Bu ayetlerde mütevekkillerin öne çıkan özellikleri şunlardır:

1. Allah'a tevekkül etmek¹⁶²
2. İstişare etmek, etrafındakilere yumuşak davranmak ve affedici olmak¹⁶³

¹⁵⁴ Örnek ayet için bk. 39/ 2, 11, 14; 29/ 65, 98/ 5.

¹⁵⁵ Örnek ayet için bk. 39/ 2, 11, 14.

¹⁵⁶ Örnek ayet için bk. 12/ 24; 15/ 39-40; 39/40160; 167-169; 38/ 82-83.

¹⁵⁷ Örnek ayet için bk. 31/ 32.

¹⁵⁸ Örnek ayet için bk. 98/5.

¹⁵⁹ Örnek ayet için bk. 98/5.

¹⁶⁰ Kur'an, 12/6714/ 12/ 397 38.

¹⁶¹ Kur'an, 3/ 159.

¹⁶² Örnek ayet için bk. 12/ 67; 14/ 12; 39/ 38.

¹⁶³ Örnek ayet için bk. 3/ 159.

Mütevakkilinin en önemli özelliğinin Peygamberimizle ilgili ayette de belirtildiği gibi istişare ederek Allah'a tevekkül etmek olduğu söylenebilir.

g) Salih

Kur'an'da Salih kavramı, "salihün"¹⁶⁴ şeklinde üç yerde, "salihen"¹⁶⁵ şeklinde 32 yerde, "es-Salihü"¹⁶⁶ şeklinde bir yerde, "Saliheyn"¹⁶⁷ şeklinde bir yerde, "es-Salihün"¹⁶⁸ şeklinde üç yerde, "salihin"¹⁶⁹ şeklinde bir yerde, "es-Salihin"¹⁷⁰ şeklinde 25 yerde, "es-Salihah"¹⁷¹ şeklinde 60 yerde geçmektedir.

Bu ayetler çerçevesinde salihlerin öne çıkan özelliklerini maddeler halinde şöylece sıralamak mümkündür:

1. Allah'a ve ahiret gününe iman etmek¹⁷²
2. Salih amel işlemek¹⁷³
3. Hayır işlemek¹⁷⁴

¹⁶⁴ Kur'an, 9/ 120; 66/ 4; 11/ 46.

¹⁶⁵ Kur'an, 2/ 62; 5/ 29; 7/ 18-190; 9/ 103; 16/ 97; 18/82, 88; 110; 19/ 60; 20/ 82; 23/ 51; 100; 25/ 70-71; 27/ 19; 28/ 67; 80; 30/44; 32/ 12; 33/ 31; 34/ 11; 37; 35/ 37; 40/ 40; 41/ 33; 46; 45/ 15; 46/ 15; 64/ 9; 65/ 11.

¹⁶⁶ Kur'an, 35/10.

¹⁶⁷ Kur'an, 66/10.

¹⁶⁸ Kur'an, 7/168; 21/ 105; 72/11.

¹⁶⁹ Kur'an, 21/ 72.

¹⁷⁰ Kur'an, 2/130; 3/ 39, 46, 114; 4/ 69; 5/ 84; 6/85; 7/196; 9/75; 12/9, 101; 16/122; 17/25; 21/75, 86; 24/32; 26/83; 27/19; 28/27; 29/9, 27; 37/100, 112; 63/110; 68/50.

¹⁷¹ Kur'an, 2/25, 82, 277; 3/57; 4/34, 57, 122, 124, 173; 5/9, 93; 7/42; 10/4, 9; 11/11, 23; 13/29; 14/23; 17/9; 18/2, 30, 46, 107; 19/76, 96, 20/75, 112; 21/94; 22/14, 23, 50, 56; 24/55, 26/227; 29/7, 9, 58; 30/15, 45; 31/8; 32/19; 34/4; 35/7; 38/24, 28; 40/58; 41/ 8; 42/ 22, 23, 26; 45/21, 30; 47/2, 12; 48/29; 65/11; 84/25; 85/6; 95/6; 98/7; 103/3.

¹⁷² Örnek ayet için bk. 3/ 124.

¹⁷³ Örnek ayet için bk. 19/ 76.

¹⁷⁴ Örnek ayet için bk. 63/ 10.

4. İyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak¹⁷⁵

5. Kur'an okumak¹⁷⁶

6. Salih insan olmak için dua etmek¹⁷⁷

Salih müminlerin Salih insanlardan olmak için dua etmesi dışında diğer özellikler yukarıda zikredilen diğer mümin tiplerinde yer alan özelliklerdendir.

h) Sadık (Doğru söyleyen)

Kur'an'da Sadık kavramı, "sadike"¹⁷⁸ şeklinde bir yerde, "lesadikün"¹⁷⁹ şeklinde bir yerde, "sadiken"¹⁸⁰ şeklinde bir yerde, "lesadikün"¹⁸¹ şeklinde dört yerde, "es-Sadikün"¹⁸² şeklinde iki yerde, "sadikin"¹⁸³ şeklinde 30 yerde, "es-sadikin"¹⁸⁴ şeklinde 19 yerde, "es-sadikat"¹⁸⁵ şeklinde bir yerde, çok doğru sözlü anlamında "siddiken"¹⁸⁶ şeklinde iki yerde, "es-siddikü"¹⁸⁷ şeklinde bir yerde, "es-

¹⁷⁵ Örnek ayet için bk. 3/ 124.

¹⁷⁶ Örnek ayet için bk. 16/ 97-98.

¹⁷⁷ Örnek ayet için bk. 12/ 101; 26/ 83;37/ 100.

¹⁷⁸ Kur'an 19/ 54.

¹⁷⁹ Kur'an 51/ 5.

¹⁸⁰ Kur'an 40/28.

¹⁸¹ Kur'an, 6/ 146; 12/ 82; 15/ 64; 27/ 49.

¹⁸² Kur'an, 49/ 15; 59/ 5.

¹⁸³ Kur'an, 2/23, 31, 94, 11, 3/93, 168, 183; 6/40, 143, 7/194; 10/ 38, 48; 11/ 13; 12/17; 21/38; 27/64, 71; 28/40; 32/28; 34/29; 36/48; 37/157; 44/36; 45/35; 46/4; 49/17; 52/34; 56/67; 62/6; 67/25; 68/41

¹⁸⁴ Kur'an, 3/17; 5/118; 9/119; 7/70; 106, 11/ 32; 12/ 27, 51; 15/7; 24/6, 9; 29/31, 154, 187; 29/29; 33/8, 24,35; 46/22.

¹⁸⁵ Kur'an, 33/ 35.

¹⁸⁶ Kur'an, 19/ 41,56.

¹⁸⁷ Kur'an, 12/ 48.

siddikün"¹⁸⁸ şeklinde bir yerde, "es siddikin"¹⁸⁹ şeklinde 1 yerde ve "siddike-tün"¹⁹⁰ şeklinde 1 yerde geçmektedir.

Bu ayetler çerçevesinde sadıkların öne çıkan özelliklerini maddeler halinde şöylece sıralamak mümkündür:

1. Allah'a, Resulü'ne ve getirdiklerine iman etmek¹⁹¹
2. Dua etmek¹⁹²
3. Sözünde durmak¹⁹³

Sadıklar, doğru sözlü olanlar kendilerine has olan doğru sözlülük yanında diğer müminlerin ortak özelliklerinden olan iman etme ve dua etme özelliklerine de sahip olanlardır.

1) Sabir (sabreden)

Sabır edenlerle ilgili kavramlar ismi fail kalıbında Kur'an'da "sabiren"¹⁹⁴ şeklinde iki yerde, "sabiretün"¹⁹⁵ şeklinde 1 yerde, "es-sabirüne"¹⁹⁶ şeklinde iki yerde, "sabirune"¹⁹⁷ şeklinde bir yerde, "es Sabirine"¹⁹⁸ şeklinde 16 yerde, "es-sabirat"¹⁹⁹ şeklinde bir yerde, "sebbarin"²⁰⁰ şeklinde ise dört yerde geçmektedir.

¹⁸⁸ Kur'an, 57/19.

¹⁸⁹ Kur'an, 4/ 68.

¹⁹⁰ Kur'an, 5 /75.

¹⁹¹ Örnek ayet için bk. 4; 69; 57/ 19.

¹⁹² Örnek ayet için bk. 3/191.

¹⁹³ Örnek ayet için bk. 39/ 33.

¹⁹⁴ Kur'an, 18/69; 38/ 44.

¹⁹⁵ Kur'an, 8/66.

¹⁹⁶ Kur'an, 28/80; 39/10.

¹⁹⁷ Kur'an, 8/65.

¹⁹⁸ Kur'an, 2/153, 155, 177, 248; 3/16, 17, 142, 146; 8/46, 66; 16/126; 21/85; 22/34, 35; 33/35; 37/102; 47/31.

¹⁹⁹ Kur'an, 33/35.

²⁰⁰ Kur'an, 14/5; 31/31; 34/19; 42/33.

Bu ayetlerde sabredenlerin öne çıkan özellikleri maddeler halinde şöylece sıralanabilir:

1. Allah'ın emirine boğun eğmek ve uygulamada sabretmek²⁰¹
2. Savaşta sabretmek²⁰²
3. Sabır ve namazla yardım istemek²⁰³
4. Allah'a yönelmek²⁰⁴
5. Allah'ın sabredenlerle beraber olması²⁰⁵
6. Gevşememek, yılmamak²⁰⁶
7. Allah'ın ayetlerini, delillerini fark etmek²⁰⁷

Sabredenlerin mümin olarak kendilerine zor da gelse Hz. İsmail örneğinde olduğu gibi uygulamada sabretmek, savaş gibi sıkıntılı durumlarda sabretmek, Allah'tan sabırla yardım istemek ve Allah'ın da onlarla beraber olması, onları müjdelemesi ve Allah'ın delillerini fark etmeleri gibi özelliklerle tanımlandığı görülmektedir.

i) Şakir (şükreden)

Kur'an'da şükreden müminlerle ilgili kullanılan kavramlar, "şakirün"²⁰⁸ şeklinde bir yerde, "şakiren"²⁰⁹ şeklinde üç yerde, "şakirüne"²¹⁰ şeklinde bir yerde

²⁰¹ Örnek ayet için bk. 37/102.

²⁰² Örnek ayet için bk. 2/177; 8/65-66.

²⁰³ Örnek ayet için bk. 2/153-155.

²⁰⁴ Örnek ayet için bk. 38/44; 37/102.

²⁰⁵ Örnek ayet için bk. 8/65-66.

²⁰⁶ Örnek ayet için bk.3/146.

²⁰⁷ Örnek ayet için bk. 34/19.

²⁰⁸ Kur'an, 2/158.

²⁰⁹ Kur'an, 4/146, 147; 16/120, 121; 76/2, 3.

²¹⁰ Kur'an, 21/79-80.

KUR'AN-I KERİM'DEKİ MÜMİN TİPLEMELERİ ÇERÇEVESİNDE İSLAMİ DİNDARLIK ÖLÇEĞİ
OLUŞTURMA ÜZERİNE TEORİK YAKLAŞIM

“şakirin”²¹¹ şeklinde bir yerde, “eş-şakirin”²¹² şeklinde sekiz yerde, “şekür”²¹³ şeklinde beş yerde, “eş-şekür”²¹⁴ şeklinde bir yerde ve “şeküren”²¹⁵ şeklinde bir yerde geçmektedir.

Bu ayetlerde şükreden müminlerin öne çıkan özellikleri şunlardır:

1. Allah’a boğun eğmek ve yönelmek²¹⁶
2. Nimetlere şükretmek²¹⁷
3. Allah tarafından şükürün karşılığını almak²¹⁸
4. Doğru yola ulaşmak²¹⁹
5. Sıkıntılardan kurtulunca şükretmek²²⁰
6. Allah’ın ayetlerini, delillerini fark etmek²²¹

Şükreden müminlerin, Allah’a yönelerek kendilerine verilen nimetlere şükrederek ve sıkıntılardan da kurtulduklarında şükrederek mükâfatlandırıldıkları, doğru yola eriştirildikleri ve Allah’ın ayetlerini, delillerini fark etme özelliklerine sahip oldukları görülmektedir.

²¹¹ Kur’an, 7/16-17.

²¹² Kur’an, 3/143, 145; 6/53, 63; 7/144, 189; 10/22; 39/66.

²¹³ Kur’an, 14/5, 6; 31/31; 34/19; 42/32, 33.

²¹⁴ Kur’an, 34/13.

²¹⁵ Kur’an, 17/2, 3.

²¹⁶ Örnek ayet için bk. 16/120, 121.

²¹⁷ Örnek ayet için bk. 16/121; 21/80.

²¹⁸ Örnek ayet için bk. 4/147; 3/144, 145.

²¹⁹ Örnek ayet için bk. 16/121.

²²⁰ Örnek ayet için bk. 10/22.

²²¹ Örnek ayet için bk. 31/31; 34/19; 42/33.

j. Zakir (hatırına getiren, düşünen)

Kur'an da zikreden mümin tiplmesi için kullanılan "ez-zakirat"²²² kelimesi bir yerde ve "ez-zakirin"²²³ kelimesi iki yerde geçmektedir. Bu ayetlerde bu müminlerin Allah'ı çok anan, hatırlayan, düşünen kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

k) Hamid (Allah'a hamd eden)

Kur'an'da ismi fail kalıbında Allah'ı hamd eden anlamında "hamidün"²²⁴ şeklinde bir ayet bulunmaktadır. Bu ayette geçen mümin tipinin, kendi kişilik özellikleri çerçevesinde Allah'ı çok öven özelliği sebebiyle "hamidün" zümresinde zikredildiği söylenebilir.

Sonuç

Sonuç olarak Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancına ve bütün peygamberlerin getirdiklerine iman eden "mümin"i ismi fail kalıbında tasvir ve tavsif eden tiplmelerin genel olarak iki özelliğinden bahsedilebilir:

Birincisi; Mümin, Müslüman, Müttaki, Muhlis, Muhsin, Mütevekkil, Salih, Sadık, Sabir, Şakir, Zakir ve Hamid şeklinde toplumda da çok bilinen ve tanınan şekliyle ele aldığımız bu dindar müminler; iman etme, iyi davranışlar ortaya koyma, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma; namaz, oruç gibi ibadetleri yerine getirme gibi bazı özelliklerinin ortak olduğudur.

İkinci husus ise, kendi kişilik özelliklerini de yansıtabak şekilde örneğin samimi olma, iyilikte bulunma, dürüst olma gibi yönlerinin öne çıkması nedeniyle de bu yönlerine ilişkin "Müttaki, Muhlis, Muhsin, Mütevekkil, Sabir, Şakir, Zakir, Hamid, Salih, Sadık" şeklinde isimlendirildikleri ifade edilebilir.

Kur'an'da yer alan zikrettiğimiz mümin tiplmeleri çerçevesinde onlarda var olan özellikleri yansıtabak sorularla oluşturulacak olan İslami dindarlık ölçeğinin

²²² Kur'an, 33/35.

²²³ Kur'an, 11/114; 33/35.

²²⁴ Kur'an, 9/112.

insan-din ilişkisi noktasından hem dinî boyutu hem de bu müminlerin kendi öne çıkan kişilik özelliklerini yansıtıcı şekilde olacağını düşünmekteyiz. Ayrıca ele aldığımız mümin tiplerinin sahip olduğu özelliklerin, İslam âlimlerince ifade dilen inanç, ibadet ve ahlak şeklindeki dindarlık boyutlarını da²²⁵ kuşatıcı nitelikte olacağını öngörmekteyiz.

Kaynakça

- Argyle, Micheal ve Benjamin Beit-Hallahmi, “Yaş ve Din”, çev.: Abdurrahman Kurt, *Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. 4, sayı: 4, yıl: 4, Bursa 1992.
- Bayındır, Abdülaziz, “Kur’an’da Dindarlık” *Dindarlık Olgusu Sempozyumu*, KURAV Yay. Bursa 2004.
- Çalışkan, İsmail, *Kur’an’da Din Kavramı*, Ankara okulu Yay. Ankara 2002.
- Fırat, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1977.
- Hill C.& Hood W. Ralph, *Measures of Religiosity*, Birmingham-1999.
- Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisine Giriş*, Dem Yay. İstanbul 2010.
- , *Din Psikolojisi*, TDV Yay. Ankara 1998.
- Kayıklık, Hasan, “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık”, *Dindarlığın Sosyo- Psikolojisi*, ed.: Ünver Günay ve Celalettin Çelik, Karahan Kitabevi, Adana 2006.
- Kurt, Abdurrahman, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. 18, sayı: 2, Bursa 2009.
- Küçük, Abdurrahman, “Kur’an’da Din ve Dindarlık Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları II Sempozyumu 20-21- Kasım 1998*, Dinler Tarihi Derneği yay. Konya 1998.
- Mehmedoğlu, Ulvi Ali, “Dindarlığın Peşinde: Din Psikolojisinde Araştırma, Ölçme ve Yorumlama Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 19, sayı: 5, 2006.

²²⁵ Bk. Hökekleli, a.g.e. 2010, s.52.

- Mutlu, Kayhan, "Bir Dindarlık ölçeği, Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 3, sayı: 4, Ekim 1989.
- Okumuş, Ejder, *Gösterişçi Dindarlık*, Pınar Yay. İstanbul 2002.
- Onay, Ahmet, "Dindarlık Ölçme Çalışmaları: Dindarlık ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 14, sayı: 3-4, 2001. Subaşı, Necdet, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yay. İstanbul 2004.
- Taş, Kemalettin, "Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed.: Ünver Günay ve Celalettin Çelik, Karahan Kitabevi, Adana 2006.
- Tümer, Günay, "Din" maddesi, *DİA.*, c. 9, TDV Yay. Ankara 1994.
- Uysal, Veysel, "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sayı: 3-4, Ankara 1995.
- , *Din Psikolojisi açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, Marmara İlahiyat Vakfı Yay. İstanbul 1996.
- Yaparel, Recep, *Yirmi- Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1987.
- Yapıcı, Asım, "Dini Yaşayışın Farklı görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c.2, sayı: 2, Adana 2002.
- Yıldız, Murat, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *Tabula Rasa Dergisi*, sayı: 1, Yıl 1, Isparta 2001.
- , *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay. İzmir 2006.